

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ SOSIAL-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ ASPEKTLƏR

Faiq Ələkbərli

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

faikalekperov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Xülasə. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan türk mütəfəkkiri Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığında soydaşlarını, dindaşlarını tərəqqiyə, maariflənməyə səsləməklə yanaşı, islamçılıqla türklüyün dirilişi və inkişaf yollarını da göstərmişdir. O, bir tərəfdən hazırda cəhalət, gerilik dövrünü yaşayan türk-müsəlman xalqlarının problemlərinin əsas mahiyyətini göstərməyə çalışmış, digər tərəfdən Qərbə nisbətə geridə qalan Şərq xalqlarının, o cümlədən türk-müsəlman millətlərinin çıxış yollarını aramışdır. Azərbaycan türklərinin tərəqqisi uğrunda mübarizə aparan Üzeyir Hacıbəyli ilk dövrlərdə hesab edirdi ki, bunun üçün ən optimal cərəyan sosial-demokratizm olub, yalnız sosializm əqidəsi bütün insanların sosial və hüquqi bərabərliyindən yanadır. Ancaq çox keçmədən o, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, artıq bütün millətlər kimi türk-müsəlman xalqlarının da milli cəmiyyətlər yaratması, milli-dini birliyə nail olması vaxtıdır, xüsusilə də, milli birlik, yəni Türk xalqlarının birliyi yolunda milli təşkilatların yaranmasını vacib hesab etmişdir. Bizcə, onun dünyagörüşündə Türk-İslam aləminin vəziyyəti və çıxış yolları ilə bağlı irəli sürdüyü bir çox mülahizələr günümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Məqalədə o da göstərilir ki, Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşündə din problemi və islamçılıq da mühüm yer tutmuşdur. O, islam nəinki müasirləşməyə zidd saymış, əksinə, onun çağdaşlığın, yenilikçiliyin əsasını təşkil etdiyini bəyan etmişdir. Hacıbəyli istər sosial-demokratizmə meyil göstərdiyi, istərsə də birmənalı şəkildə milli-demokratizm cəbhəsində olduğu dövrlərdə əsas diqqəti Qafqaz türklərinin, o cümlədən Quzey Azərbaycan türklərinin milli oyanışına, milli haqq və azadlıqlarının əldə olunmasına yönəlmişdir. Onun dünyagörüşündə İslam dininə, islamçılığa münasibətdə hər zaman müasir, demokratik ruhlu bir yanaşma olmuşdur. Hər halda Ü.Hacıbəyli islamçılığın nə həddən artıq ifratlaşdırılmasının, nə də tamamilə bir kənara qoyulmasının tərəfdarı olmamışdır. Bu baxımdan onun islamçılıqla bağlı tutduğu mövqe daha çox Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Əli bəy Hüseynzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun baxışları ilə üst-üstə düşmüşdür.

Məqsəd – Ü.Hacıbəylinin maarifçilik və ictimai-siyasi görüşlərini, o cümlədən türkçülük, islamçılıq ideyalarını təhlil etmək.

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Tədqiqatın nəticələri – Ü.Hacıbəylinin ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: maarifçilik, sosial-demokratizm, islamçılıq, milli təşkilatlar, Türk-İslam birliyi, türkçülük, azərbaycançılıq

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЗЕЙРА ГАДЖИБЕЙЛИ

Файк Алекперли

Резюме. В статье отмечается, что азербайджано-тюркский мыслитель Узеир Гаджибейли в своем творчестве призывал своих соотечественников не только к просвещению и прогрессу, но и показывал пути возрождения и развития тюркизма посредством ислама. С одной стороны, он пытался показать основную суть проблем тюрко-мусульманских народов, проживающих в «невежестве и отсталости», а с другой стороны, искал пути выхода для народов Востока,

отстающих от Запада. Узеир Гаджибейли, боровшийся за прогресс азербайджанских турков, изначально считал, что наиболее оптимальным направлением для этого является социал-демократия, и только идеология социализма благоприятствует социальному и правовому равенству всех людей. Однако вскоре он пришел к выводу, что тюрко-мусульманским народам, как и всем нациям, пора создавать национальные общества и достигать национально-религиозного единства. В частности, он считал создание национальных организаций необходимым ради национального единства, то есть единства тюркоязычных народов Кавказа. В статье показано, что тюркизм и ислам играли важную роль в мировоззрении Узеира Гаджибейли, которое отличалось современным, демократическим подходом к исламу и исламизму. Вместе с тем, считая, что исламизм составляет основу современности и инноваций У. Гаджибейли не был сторонником ни чрезмерного экстремизма ислама, ни его полного исключения. В этом отношении его позиции во многом совпадали со взглядами Мухаммада Амина Расулзаде, Али бека Гусейнзаде и Алимардан бека Топчибаши.

Цель: проанализировать просветительские и общественно-политические взгляды У. Гаджибейли, в том числе его идеи тюркизма и исламизма.

Методология: сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования: поиски примирения идей У. Гаджибейли с общественно-политическими и идеологическими требованиями современности.

Ключевые слова: просвещение, социал-демократия, исламизм, национальные организации, турецко-исламское единство, тюркизм, азербайджанство

SOCIO-POLITICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS IN THE WORLDVIEW OF UZEYIR HAJIBEYLI

Faig Alakbarli

Abstract. The article notes that in his work, the Azerbaijani Turkish thinker Uzeyir Hajibeyli, in addition to calling his compatriots and co-religionists to progress and enlightenment, also showed the ways of the revival and development of Turkism through Islamism. On the one hand, he tried to show the main essence of the problems of the Turkish-Muslim peoples currently living in a period of ignorance and backwardness, and on the other hand, he sought ways out for the peoples of the East, including the Turkish-Muslim nations, who lagged behind the West. Uzeyir Hajibeyli, who fought for the progress of the Azerbaijani Turks, initially believed that the most optimal trend for this was social democracy, and only the ideology of socialism favors the social and legal equality of all people. However, he soon came to the conclusion that it was time for the Turkic-Muslim peoples, like all nations, to create national societies and achieve national-religious unity, and in particular, he considered the creation of national organizations on the path of national unity, that is, the unity of the Turkic peoples, to be essential. In our opinion, many of the considerations he put forward in his worldview regarding the state of the Turkic-Islamic world and the ways out of it remain relevant today. The article also shows that the problem of religion and Islamism occupied an important place in Uzeyir Hajibeyli's worldview. He not only considered Islam to be against of modernization, but on the contrary, declared that it constituted the basis of modernity and innovation. Whether he was inclined towards social democracy or was unequivocally on the national-democratic front, Hajibeyli focused his main attention on the national awakening of the Caucasian Turks, especially the North Azerbaijani Turks, and on the achievement of national rights and freedoms. In his worldview there was always a modern, democratic approach to Islam and Islamism. In any case, U. Hajibeyli was neither a supporter of the excessive extremism of Islam nor its complete exclusion. In this regard, his position on Islam more closely coincided with the views of Muhammad Amin Rasulzadeh, Ali bey Huseynzadeh, and Alimardan bey Topchubashov.

Purpose - To analyze U. Hajibeyli's enlightenment and socio-political views, including his ideas of Turkism and Islamism.

Methodology - comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

The results of the study - Searching for reconciliations between U. Hajibeyli's ideas and the socio-political and ideological demands of the modern era.

Keywords: enlightenment, social democracy, Islamism, national organizations, Turkish-Islamic unity, Turkism, Azerbaijaniism

Giriş

Azərbaycan türk mütəfəkkiri Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948) Ağcabədidə dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini Şuşadakı ikisınıfli rus-türk məktəbində almışdır. Qori Müəllimlər Seminariyasında (1899-1904) təhsilini davam etdirən Hacıbəyli 1904-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndindəki məktəbdə rus dili, hesab, tarix və musiqidən dərslər demişdir (17, s.8-9). Rusiya imperiyasında baş vermiş 1905-ci il inqilabı ərəfəsində Bakıya gələn Hacıbəyli “Səadət” məktəbində müəllim işləmiş, eyni zamanda “Həyat” qəzetinin tərcüməçisi, “İrşad” qəzetinin isə əməkdaşı olmuşdur (1, 19-20). 1907-ci ildə Bakıda “Hesab məsələləri” və “Mətbuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türki-rusi və rusi-türki lüğəti”ni nəşr etdirmişdir. 1908-ci ilin yanvarın 12 (25)-də onun “Leyli və Məcnun” operası müsəlman Şərqişində ilk dəfə səhnələşdirilmişdir (16, s.5-6).

O, 1911-ci ildə musiqi təhsili almaq üçün Moskvaya getmiş, Moskva filarmonik cəmiyyəti nəzdində İlyinskiyin xüsusi musiqi kursunda təhsil almışdır. Maddi ehtiyac üzündən Ü.Hacıbəyli Moskvada musiqi təhsilini yarımçıq qoyub Bakıya qayıdaraq burada yazdığı operaları səhnəyə qoymaqla məşğul olmuşdur.

Cümhuriyyətin quruluş və inkişafında yaxından iştirak etdiyi üçün 27 aprel işğalının ilk illərində bolşevizm repressiyası ilə üz-üzə qalmış, yalnız yaxın qohumu H.Terequlov və N.Nərimanovun sayəsində bu təhlükə sovuşmuşdur. 1921-ci ildə Bakıda azərbaycanlı tələbələr üçün ilk musiqi məktəbini – Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbini (sonralar texnikum) təşkil etmişdir (15, 269-270). 1926-cı ildən Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fəaliyyət göstərən Hacıbəyli burada nəzəriyyə, harmoniya, Azərbaycan türk musiqisinin əsasları fənlərindən dərslər demiş, konservatoriya yanında ilk çoxsəsli Azərbaycan türk xor kollektivi yaratmışdır. O, 1927-ci ildə Müslüm Maqomayevlə birgə ilk “Azərbaycan türk el nəğmələri” məcmuəsini nəşr etdirmişdir. 1931-ci ildə Azərbaycan Radio Komitəsi yanında ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestri təşkil etmiş, 1937-ci ildə ən məşhur operalarından olan “Koroğlu”nu yazmışdır.

O, 1948-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözləri, türk-rusi, rusi-türk lüğəti” (1907), “Leyli və Məcnun” operası (1908), “Türk operaları haqqında” (1924), “Azərbaycan türk el nəğmələri” (1927, həmmüəllif), “Koroğlu” (1937), “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” və b.

Sosial-demokratizm və onun milli mahiyyəti

Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşündə ilk dövrlərdə sosial-demokratizm təlimi mühüm yer tutmuşdur. XX əsrin ilk onilliyində, yəni milli ideya xəttinin birmənalı olaraq ortaya çıxmadığı bir dövrdə Hacıbəyli bəzi ziyalılarımız kimi çarizmə qarşı mübarizə aparən cərəyanlar arasında tələb və məramına görə sosial-demokratizm təliminə meyil göstərmişdir. Xüsusilə də 1-ci Rusiya inqilabı illərində (1905-1907). Hacıbəylinin yazılarında müəyyən qədər də olsa, “sosial-demokratizm”ə meyil hiss olunur. Məsələn, o, məqalələrində solçu “sosial-demokrat” firqəsinə digər təşkilatlardan daha çox üstünlük vermişdir. Onun fikrincə, sosial-demokratlar oktyabristlərdən, kadetlərdən, sosialist-inqilabçılardan və başqa təşkilatlardan fərqli olaraq Dövlət Dumasında ən doğru yol tutmuşlar. Hacıbəyli yazırdı: “Tələb və məramca ən gözəl, ən yaxşı firqə “İctimaiyyun-amiyyun” (sosial-demokrat) firqəsidir ki, onun bütün tələbləri insanı valeh edir, başlıca tələbi isə nəyə desən dəyər! Bu tələb isə kasıb və dövlətini bərabərləşdirmək, pul üzündən, var-dövlət fərqləri üzündən bu gün dünyada mövcud olan paxıllığı, kin-küdurəti, ədavəti, qərəzkarlığı, nifrəti, yalanı, saxtakarlığı, riyakarlığı, dava-dalaşları, müharibələri və başqa bu kimi halları yox etməkdir” (6, s.528). O, ilk dövrlərdə hesab edirdi ki, yalnız sosializm əqidəsi bütün insanların sosial və hüquqi bərabərliyindən yanadır: “Sosializm siyasi bir əqidədir ki, ona görə dünya malını hamı adamlar arasında bərabərcə bölmək üçün indiki məişət və həyati-bəşəriyyəni dəyişdirmək lazımdır. Yəni bu əqidəyə görə, dünyada dövlətliliyi və kasıblığı aradan götürüb, hamını iqtisadi cəhətcə bərabər etmək olar. Bunun üçün xüsusi və şəxsi mənafeyi aradan götürüb, əmək və zəhməti hamı

arasında bərabər bölmək lazımdır ki, bunların məhsuləti də hamıya bərabər çatsın”. Deməli, ilk dövrlərdə Hacıbəyli də bəzi mütəfəkkirlərimiz kimi inanmışdır ki, sosial-demokrat təlimi bütün xalqlara, xüsusilə də onların istismara məruz qalan hissələrinə xoşbəxtlik gətirəcəkdir, çünki yalnız bu təlimdə heç bir dini, irqi, milli ayrı-seçkilik yoxdur. O, yazılarında göstərirdi ki, kadetlər və eserlər monarxistlər və oktyabristlər kimi dövlətlə əməkdaşlığa daha çox meyillidirlər, nəinki sosial-demokratlar (4, s.327-328).

Sosial-demokrat təliminin bir çox ideyalarını təqdir edən Hacıbəyli hesab edirdi ki, solların Dövlət Dumasında tutduğu mövqe digər firqələrlə müqayisədə daha doğrudur. Bu baxımdan onun yazılarında Dövlət Dumasındakı “Müsəlman fraksiyası”nın Rusiyanın 30 milyonluq müsəlman əhalisinin milli, dini, iqtisadi, elmi, təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi istiqamətində daha çox sosial-demokratlarla əməkdaşlıq etməsinə meyilliyi də hiss olunur. O yazırdı: “Dövlət dumasının üzvləri, yəni əhali tərəfindən göndərilmiş vəkillər orada neçə-neçə firqəyə bölünübdürlər. Bizim vəkillərə də lazımdır ki, bu firqələrin birinə özlərin daxil etsinlər. Bu işi biz vəkilin öz vicdan və insafına həvalə edirik. Əlbəttə, hər bir halda, vəkillərimizə lazımdır ki, o firqəyə daxil olsunlar ki, onun məramnaməsi biz əhalinin bütün ehtiyacatını rəf etmək üçün ittixaz oluna bilən məramnaməyə müvafiq ola” (4, s.224).

Hacıbəyli Çarlığın apardığı qəddar siyasətə baxmayaraq, II Dumada “sol”ların önə çıxmasını təsadüfi deyil, əksinə, ciddi əsaslarla baş verdiyini izah etmişdir: “Hökumətin seçki icraatında qoyduğu təhdidat dəxi onun nəfinə əhəmiyyətə layiq bir müddət yetirə bilmədi. Duma üzvləri yığıldı və onların əksəriyyəti də həman hökumət qabağını kəsən “sol”lardan oldu. Bu nəyə dəlildir? Buna dəlildir ki, Rusiyada əvvəlcə əksəriyyəni xəfi və bəzən aşkar surətdə getdikcə kəsbi-izdiyad və istedad edən və bu axır vaxtlarda ahu fəqanlar, odlu-odlu şikayətlər, dadu fəryadlar ilə bərabər revolverlər, tüfənglər, bombalar partıldı və gurultular ilə bütün məmləkəti lərzəyə salmış olan millət etirazı səvükəqillərin görmək üçün icra edilən boş və əsassız bir nümayiş deyildir. – bu, cana doymuş camaatın, kəmalə çatmış əqillər təviq və təhriki ilə sədəyi-həqq tələbanəsidir. O səda ki, heç bir hədə-qorxu ilə xamuş olmaz və hər bir top və pulemyotdan dəxi gurultulu və əsərli olmaqla bərabər, getdikcə mühib və müdhış olub eşidənlərin tükələrini qabardar və bədənlərini lərzəyə salar” (4, s.266). Vaxtilə bu kimi mülahizələrə istinad edən akademik Firudin Köçərliyə görə, Hacıbəyli marksizmin təsiri altında inqilabi hərəkata qızgın rəğbət bəsləmiş, özünəməxsus ustalıqla inqilabi ideyaları təbliğ etmək dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir (14, s.8).

Bizcə, o, 1900-cu illərdə Osmanlı və Qacarlarda baş vermiş məşrutə hərəkatlarından daha çox, sosial-demokratların mövqeyinə yaxın bir yanaşma sərgiləmişdir. Hacıbəyli hesab edirdi ki, bu iki türk-müsəlman ölkəsində baş verən inqilablar nəticəsində istibdadlar məhv ediləcək və bütün insanlar azadlıqlar əldə edəcəklər. O yazırdı: “31 mart (1909) hadisəsindən sonra Osmanlıda yenidən əsl inqilab vəqə olub, doğrudan da istibdad məhv edildi. Bu gün (1909-cu ilin iyulu) isə həməni əsl inqilab İranda baş verməkdədir. Odur ki, bu inqilabın nəticəsinə də kəmalə etimad ilə inanmaq olar... Əvət, bir bu qədər inadlılıq göstərib də, təcidi-həyat etmək arzusunda olan millətin yoluna sədd çəkməklə on milyonluq bir camaatı müstəbid əli altında əzmək istəyən şah, bu gün özünə bir təriqi-nicat axtarır; pənah arayır. Bütün istibdad tərəfdarları bildilər ki, böylə bir gün də varmış”(4, s.86). Xüsusilə də, Qacarlardakı inqilaba böyük ümidlər bəsləyən Hacıbəyli inanırdı ki, burada əsrlərdən bəri avam xalqın iliyinə işləmiş çürük əqidələr aradan qalxıb, onun yerində yenilikçi, qanunpərəst bir hökumət qurulacaqdır (4, s.89-90). Ancaq onun sosial-demokratizmə meyilliyi uzun sürməmiş, 1910-cu illərdən etibarən o, milli-demokrat cəbhəsində fəaliyyət göstərmişdir.

Milli maarifçilik və türkçülük

Üzeyir Hacıbəyli istər sosial-demokratizmə meyil göstərdiyi, istərsə də birmənalı şəkildə milli-demokratizm cəbhəsində olduğu dövrlərdə əsas diqqəti Qafqaz türklərinin, o cümlədən Quzey Azərbaycan türklərinin milli oyanışına, milli haqq və azadlıqlarının əldə olunmasına yönəlmişdir. Məsələn, o, müasiri olduğu əcnəbi müəlliflər tərəfindən müsəlman türklərin tamamilə vəhşi və barbar kimi qələmə verilmələrinə qarşı kəskin şəkildə etiraz etmişdir. 1905-ci ildə “Həyat”da nəşr olunan “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsnü-təvəccöhi” adlı məqaləsində Hacıbəyli yazırdı ki, Allahın insanları yaradanda yalnız türklərin mayasına istedad qoymaması, mərifət və mədəniyyətdən uzaq tutması mülahizəsi qəbuləilməzdir. Belə ki, türklər bu gün mədəniyyət sarıdan inkişaf etmiş bəzi millətlərdən geridə qalsa da, ancaq məsələni ifrat şəkildə qoymaq doğru deyildir. O yazırdı: “Doğrudur, cümlə Qafqaz əhalisi ümumiyyətlə və biz Türk tayfası da, xüsusilə Avropa milli-mədəni səviyyələrinə nisbətən, ümumiyyət

etibarilə yarım vəhşiyyət. Ancaq burası nəzərdə tutulmalıdır ki, avropalılar bu dünya evinə ana bətnindən mədəniyyətli halda düşməmişlər. Bəlkə, əsrlərcə ömür edərək mədəniyyət yolunu tapıb, ondan faydalanmışlar” (7).

Hacıbəyliyə görə, inkişaf etmiş Avropa millətlərindən fərqli olaraq, türk milləti son əsrlərdə kənardan müdaxilə səbəblərinə görə mədəniyyət yolunu tapa bilməmişdir. İndi işıq qapısı türklərin üzünə açılmışdır ki, onlar əl-ələ verib mədəniyyət və mərifət sarayına daxil olmağa hazırdır. Ancaq bəzi fitnəkar şəxslər tapılır ki, türklərin mədəniyyət bulağından su içməsinə imkan vermirlər. Maqda Neyman xanım kimləri iddia edirdi ki, guya türklər 500 il həmdinliləri iranlıların hökuməti altında yaşasalar da, onlardan heç bir şey öyrənə bilməmişlər. Bütün bunları cəfəngiyyət adlandıran Üzeyir bəyə görə, Maqda xanım tarixi oxusa görərdi ki, Qafqaz türklərinin farslardan əxz etmədikləri bir şey qalmamışdır (7).

Maqda Neyman xanım bir tərəfdən türkləri vəhşilikdə suçlayıb, “onlarda elm və mərifət qabiliyyəti yoxdur” dediyi halda, digər tərəfdən isə onların məktəb açmaq istəklərinə qarşı çıxaraq ədəbi dilərinin olmadığını iddia edirdi. Hacıbəyliyə görə, hazırda türk dili üç dilin (türk, ərəb və fars) əsasında ibarət olsa da, onun kökü türk dilidir. Onun fikrincə, əslində, Maqda Neyman xanımı narahat edən türklərin ədəbi dilinin olub-olmaması məsələsi deyil, din məsələsidir – yəni, onun təbircə, “İslam birliyi”nin zühura gəlməsidir. Başqa sözlə, Maqda Neyman xanım kimlər rus imperiyasını guya müsəlmanların “İslam birliyi” yaradacaqları ilə qorxutmaq istəyirlər. Hacıbəyli yazırdı: ““İttihadi-İslam” ləfzi dəxi gözəbağlılıq hiyləsi ilə ortaya atılmış mənasız sözdür”(7).

Bütün bunlardan sonra Ü.Hacıbəyli Maqda Neyman xanımın iç üzünü ifşa edir. Məlum olur ki, bu xanımın türkləri “İslam birliyi”ndə suçlamaqda məqsədi onları hökumətin gözündən salmaq və onların bəylərinin, xanlarının torpaqlarını əllərindən alıb rus mühacirlərinə və Osmanlıdan qaçıb gələn ermənilərə verməkdir: “Əcəba, hansı insaf sahibi belə dəhşətli sözlərdən nifrət etməz? O sözləri yazandan kənar durmaz? Bədbəxt türklər! Böhtan, yalan və iftira altında qol çalan türklər! İnsafsız, mürvətsiz və vicdansız jurnalistlər qələminin oynadıqları olmuşsunuz. Hər əli qələm tutan sizin barənizdə bir iftira yazmasa olmaz! Əcəba buna səbəb nədir? Qafqaz iğtişaidirimi? Elə isə, genə bədbəxt türklər”(7).

Hacıbəyli yazırdı ki, son əsrlərdə türk dövlətləri zəiflədikdən sonra hər kəs türklərin düşməninə çevrilmişdir. Bu baxımdan əli qələm tutan əcnəbi müəlliflərin çoxu da türklərin əleyhinə iftira və böhtan atırlar. Son əsrlərdə türk xalqları da öz milli kimliklərindən və türk dünyagörüşündən uzaqlaşaraq, özlərini əsasən müsəlman kimi anladığı üçün bu cür böhtanlara cavab verə bilmirlər (2, s.419).

Ona görə də Qafqaz türklərinin milli və dini mənsubiyyəti məsələsinə yaradıcılığında geniş yer verən Hacıbəyli yazırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarının etnik mənşəyi və dili türk dili olduqları halda, özlərini müsəlman adlandırmaları doğru deyil, çünki “müsəlman” məfhumu nə millət, nə də dili ifadə edir. Hacıbəyli yazırdı: “Halbuki özü türkdür, dini islam dinidir, dili də türk dilidir. Daha burasını düşünən yoxdur ki, müsəlman adında millət yoxdur, müsəlman adında dil yoxdur, müsəlman – yəni islam dinini qəbul etmiş bir adam deməkdir. Din başqa, dil başqa. Din başqa, milliyyət başqa. Dində dil yoxdur, dində milliyyət də yoxdur”(4, s.141). Onun fikrincə, bu baxımdan türklər öz etnik mənsubiyyətlərini, dilini tanımalı və onun tərəqqi etməsinə, islahına çalışmalıdırlar. O yazırdı: “Çünki, doğrudan da, əgər biz öz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə baxmaqda davam edərsək, yəni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər, batır, yox olar və bir millətin də ki dili batdı, onda o millət özü də batır, çünki bir millətin varlığına, isbatı vücud etməsinə səbəb onun dilidir” (4, s. 142).

O yazırdı ki, Türk dilinə biganəlik göstərən övladlarımıza ana dilində deyil, yalnız yad dillərdə təhsil vermək, ya da dilimizi əcnəbi sözlərlə zibilləmək qətiyyətlə doğru deyildir. Onun fikrincə, əcnəbi xalqların bir çox mütəfəkkirlərinin belə, türk dilini yüksək qiymətləndirdiyi halda, ona ögey münasibət bəsləmək yolverilməzdir: “Biz, ibtidaiyyə məktəblərinin birinci şöbəsində öz ana dillərinə bilmərrə dara olmayan müəllimlərdən bir il zərfində dərs almaqla ana dilimizi öyrənib, isteməliyə müqtədir olmaq. Halbuki bizim türk lisanımız Avropa üləma və filosoflarının rəyinə nəzərən ən vəsi və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hissələrini bəyanə qadirdir. Belə bir zəngin lisanın sahibi olub da, onunla istifadə etməməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir” (4, s.179).

Yeri gəlmişkən, Hacıbəyli də təbii olaraq doğma ana dilini “türk dili” adlandırdığı halda (4, s.179), Sovetlər Birliyi dövründə olduğu kimi (xüsusilə 1936-cı ildən etibarən), müstəqilliyimizin bər-

pasından sonra da “türk dili” anlayışı “Azərbaycan dili” kimi verilmişdir. Belə ki, Hacıbəylinin ikicildlik “Seçilmiş əsərləri”nin 2-ci cildinin “İzahlar” bölməsində bu kimi qeyri-dəqiqliyə yol verilmiş (4, s.419), eyni zamanda, ümumilikdə “İzahlar” bölümü açıq-aşkar müstəmləkə təfəkkürü ilə yazılmışdır. Hər halda bu kitabın “İzahlar” bölümündə Ə.Hüseynzadənin “qatı türkpərəst”, Ə.Ağaoğlunun “burjua əqidəli ictimai xadim”, Ə.Topçubaşovun “xırda burjua əqidəli ictimai xadim”, ya da “əks-inqilabçı” adlandırılması qətiyyənlə doğru deyildir (4, s.410-413).

Ümumilikdə, Hacıbəylinin ana dili məsələsi ilə bağlı mülahizələri doğru olub, daha çox orta yol tutmuşdur. Başqa sözlə, o, Osmanlı türkcəsini müdafiə etmədiyi kimi, Azərbaycan türkcəsini ruslaşdıranlara qarşı çox sərt olmuşdur. Ona görə bəzilərinin ana dilini inkişaf etdirmək əvəzinə, Osmanlı şivəsini bəyənməyib, onlarla mübahisə açması mənasızdır: “Biz türk dili üzrə böyük bir padşahlıq təsis etmiş olan osmanlılardan, fars və rus tərcümələri altında bilkülliyə xarab olub türklük ruhunu itirmiş olan dilimizi təzədən öyrənmək əvəzinə, hələ osmanlıları bəyənməyib sırf cahil olduğumuz bu məsələ üstə onlar ilə mübahisəyə də cəsarət edirik” (5, s.209).

Deməli, burada Hacıbəyli türk dilinin (Azərbaycan) Osmanlı türkcəsi ilə yaxınlaşdırılmasından daha çox farslaşdırılmasına, ruslaşdırılmasına etiraz etmişdir. O, açıq şəkildə işarə edirdi ki, son əsərlərdə Qafqaz türklərinin dili xeyli dərəcədə ruslaşdırılmış, bir çox ziyalılar rus dilinin qrammatikasına uyğun olaraq türk dilində yazmağa başlamışlar: “Qafqazda türk dilini mükəmməl bilənlərdən Əli bəy Hüseynzadə cənabları dəfələrlə qəti surətdə elan etmişlər ki, türk dilində “hansı ki”, “hansılar ki” sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üsullə dərs verən müəllimlər rusun “kotory” kəlməsini tərcümə etmək üçün özlərindən çıxarıblar; onun istemalı dil üçün lüzumsuz bir ağırlıqdır” (5, s.210).

O, 1917-ci ildə “Doğru söz” qəzetində yazdığı “Dil davası” məqaləsində də ana dilimizin türk dili olduğu halda, onu yad dillərdən, xüsusilə də rus dilindən aşağı tutmağın və əcnəbi sözlərlə korlamağın əleyhinə çıxmışdır: “Əlqissə, yazılar hamısı türkcə yazılmalıdır ki, oxuyanlar hamısı başa düşsün. Türkcə... Əlbəttə, əlifəlbəttə türkcə yazılsın” (5, s.115).

Milli cəmiyyətlərin təşkili və milli birlik məsələsi

Rusiya müsəlmanları arasında özünəməxsus milli kimliyə və milli dilə sahib Qafqaz türklərinin milli varlığını müdafiə edən Ü.Hacıbəyli onların ictimai-siyasi təşkilatlar yaratmasının zəruriliyindən də bəhs etmişdi. Onun fikrincə, milli-dini birliyin olmamasının nəticəsidir ki, Çarlıq Dövlət Dumasında müsəlmanları, o cümlədən Qafqaz müsəlmanlarını siyasi qüvvə kimi tanımır, yerlərdə onların haqq və azadlıqlarını tapdalayır. O, buna misal kimi, Qafqaz zemstvolarının (bələdiyyələrinin) yaradılmasının gecikdirilməsini, burada müsəlman türklərə mümkün qədər az yer verilməsi cəhdini göstərirdi (4, s.94). O yazırdı ki, “zemstvo” məsələsindən gürcülərlə ermənilər maksimum faydalandıqları halda, müsəlmanlar isə bundan məhrum qalmaqdadır: “Bəs bizim ehtiyacımız nəzərilə kim baxsın və bu gözəl nemətdən məhrum olmağımıza razı olmasın? Heç kim yoxdur... Birligimizə salıb dinməz-söyləməz oturmuşuq. Genə bir cürə işlərdə üzümüzü ağardan və haqqımızın pay-bəşik olmasına namuscasına yol verməyənlərimiz var idisə, o da Əhməd bəy idi. Onu vətəndən qaçırdılar... Əhməd bəy gedəndən sonra doktor Qara bəy Qarabəyov idi. Onu da vətəndən qaçırdılar. Bunlardan başqa, Əlimərdan bəy Topçubaşov idi, onu da vətəndən qaçırdılar. Bunlardan savayı, doktor N.Nərimanov idi, onu da qazamata saldırıb bir bölüm külfətini ac qoydurdular” (4, s.112).

Bütün bunları Çarlığın yalnız türk ziyalılarını ölkədən didərgin salmağa məcbur etməklə deyil, eyni zamanda ruslaşdırmaq, xristianlaşdırmaq (6, s.522) siyasəti ilə də əlaqələndirən Hacıbəyliyə görə, bundan əsas nicat yolu yenə də Qafqaz müsəlmanlarının milli təşkilatlarını yaradıb ciddi bir siyasi qüvvəyə çevrilməklə bağlıdır. Üzeyir bəyə görə, Qafqaz müsəlmanlarının yolunda ümumi və təkrarçı sözləri bir kənara qoyub işə (milli ruhlu siyasi təşkilatlar yaratmağa) başlayarkən də, əvvəlcə fildən deyil, siçan düzəltməkdən yapışmaq lazımdır (4, s.56). Onun fikrincə, milli təşkilatlar ərəsəyə gətirmək üçün də ilk növbədə, dini radikalıqdan və ruspərəstlikdən uzaq milli başçılar, milli təfəkkürlü ziyalılar olmalıdır.

Hacıbəyli “Rəhbərlərimiz” məqaləsində milli ruhlu təşkilatın və milli rəhbərlərin olmasının vacibliyindən bəhs etmişdir. Onun fikrincə, hər bir millətin təkamül, ya da inqilab yolu ilə tərəqqisinin, yeniləşməsinin əsasında milli liderlər və onların yaratdıqları milli təşkilatlar dayanmışlar. O yazırdı: “Fırqeyi-mücahidəyindən məqsudumuz bir neçə adamın, özlərini millət rəhbəri hesab edib, tərəqqi etmək adı ilə bilib-bilmədikləri işlərə mübaşir olmaq deyildir. Bəlkə, hər kəs milləti tərəqqi etdirəcək bir

sənət, bir əmələ öz qəlbində bir şövq və həvəs hiss etdiyi surətdə haman əməlin dalınca düşüb, onu xalq arasında nəşr və təmim etmək, onunla xalqın ya ağılı və yaxud hissiyyati-aliyyəsinə nəşvü-nüma etdirməklə, xalqa maddi və yaxud mənəvi bir xidmət göstərmək işində davam etməkdədir. İştə mütərəqqi və mütəməddin millətlərin dərəcəyi-tərəqqinin ali payəsinə nail olub da, bizlərə nisbətən xoş gün keçirmələri öz karkün adamları sayəsindədir. Bu gün o millətlərin tərzi-məişəti də bizimkindən dəfələrcə xoşraqdır. Orada hər bir fərd mənafeyi-ümumiyyənin nədən ibarət olduğunu və bu mənafeyi-ümumiyyə ilə hər kəsin də mənəfəti-şəxsiyyəsi təmin edildiyini dürüst anlayıb əsl insana yaraşan bir tərzlə ömür sürürlər. Orada hər bir fərd, hər kim olursa-olsun, öz-özlüyündə öz tərzi-məişətində ona təzyiq edə biləcək və onun hüququna və hüriyyəti-şəxsiyyəsinə xələl yetirəcək şeylər ilə müqəyyud deyildir. Məgərinki bunun hüriyyəti-şəxsiyyəsi başqaların hüquqi şəxsiyyəsinə təcavüzdən ibarət olmasın, bu isə onlar üçün heç bir qeyd olmuyub, bəlkə, özləri arzu edən şeylərdəndir. Çünki özgənin hüququna toxunmaq, ya hüriyyəti-şəxsiyyəsinə əl atmağın böyük bir şərr və zərəri olduğunu hər bir fərd çox gözəl anlayır” (11). Hacıbəyliyə görə, bizlərdə hələ elə rəhbərlər yoxdur, yox olmalarına da səbəb ümum camaatımızı bürüyən, əhatə edən ətalət, kəsalət ilə bərabər, rəhbərliyə layiq olan şəxslərimizin məişətcə dar gün keçirmələridir.

O, “Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq” məqaləsində yazırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarının birləşməsi üçün öncə daxili dini və milli nifaqlara son qoyulmalıdır. Yalnız əldən səs çıxmadığı üçün bütün Qafqaz xalqları ümumi düşməyə qarşı birləşib, vahid hədəfə çatmaq uğrunda mübarizə aparmalıdır: “Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Birimizin düşməni varsa, hamımızın düşmənidir, dəfinə hamımız çalışmalıyıq. Birimizi bir təhlükə təhdid edirsə, hamımızı təhdid edir, nicatımız ittifaqdadır. Din, millət ayrılığı bizim ittifaqımıza sədd olmasın gərək. Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Həmrəylik, həmfikirlik, həmməsləklilik, həmkarlıq bunlar hamısı bizim vəzifeyi-müqəddəslərimizdən ədd olunsun gərək. Əks surətdə heç bir işimiz düz gətirməz, taleyimiz nifaq və ədavət üçün bizi bir-birimizə uğratmayıbdır. Biz bunu isbat etməliyik” (8).

Hər halda o, çox yaxşı anlayırdı ki, Qafqaz xalqları arasında din, millət ayrılığı salan Çarlıq və onun əlaltılarıdır. Xüsusilə də, Çarlıq bir tərəfdən xristian erməniləri, gürcüləri müsəlman türklərə qarşı qoyur, digər tərəfdən isə müsəlmanların öz aralarında da məzhəbçilik, etnikçilik, yerliçilik hissələrini alovlandırır. Bundan da ən çox Qafqazın türk-müsəlman əhalisi əziyyət çəkirdi. Hacıbəyli bunu yaxşı dərk etdiyi üçün ümumi anlamda nə qədər məzlumların haqq və hüquqları uğrunda mübarizə aparsa da, ancaq xüsusi anlamda Qafqaz türklərinin, bütövlükdə Rusiya müsəlmanlarının oyanışına çalışmışdır. Bu baxımdan Qafqaz müsəlmanlarının milli təşkilatlarının yaranması, milli liderlərinin önə çıxması məsələlərini daim diqqətdə saxlayan Hacıbəyli bunun üçün məsləkin, xüsusilə də milli məsləkin olmasının vacibliyini də anlayırdı. O yazırdı: “Məslək – hər kəsin etiqad etdiyi bir yoldur; ümumi xoşbəxtliyini, asayiş və aramını, rəfain-halını, tərəqqi və təkamülünü təqib edən hər bir məslək onun sahibi üçün müqəddəs ədd olunmalıdır. Belə bir məsləkə xidmət edən şəxs haman məsləkə xəyanət etməməlidir. Bəlkə, o məsləkin daha ali və daha müqəddəs bir yola yaxınlaşması üstündə çalışmalıdır, insan öz məsləkini dəyişə bilərmi? Əvət, insan yaxşı bir məsləkdən daha gözəl bir məsləkə keçə bilər. O gözəl məsləkdən də daha gözəlinə keçə bilər. Yəni özü tərəqqi etdiyi kimi, o, məsləki də o yolda tərəqqi edə bilər. Amma yaxşı bir məsləkdən pis bir məsləkə keçmək olmaz. Keçərsə, əxlaqsızlığı bildirər” (4, s.121).

Onun fikrincə, hər bir şəxsin olduğu kimi, cəmiyyətin də özünəməxsus məsləki olur ki, Qafqaz türklərinin də məsləki millətin tərəqqisi və inkişafıdır. Başqa sözlə, milli təşkilat üçün milli lider, milli lider üçün də milli məslək vacibdir. Məsləkə sahib olmaq isə yalnız öz xalqını deyil, ümumilikdə insanlığa diqqət yetirməkdir. O yazırdı: “İndi bu iyirminci əsrdə vaxtdır ki, daha biz öz insanlığımıza diqqət yetirək. Özümüzün də sairələr kimi məharətlər göstərə biləcək insan olduğumuzu nəzərə alıb bir kərə o qara pərdəni üstümüzə ataq. Məharət və ustadlığımızın üstünü bürüyən kəşif qabıqları yırtaq və içimizdə mövcud olan sərvət və samanın zühuruna və zühuru ilə həm özümüzlə və bütün insanlığa xidmətlər göstərəcəyinizə mane olmayaq” (4, s.129).

Hacıbəyli çox doğru yazırdı ki, hər bir cəmiyyət ilk növbədə öz daxilində bütövləşməli, inamını artırmalı, həyata bağlılığını gücləndirməli, bir sözlə, vahid bir toplum olduğunu dərk etməlidir. Ona görə hər hansı ailədə böyüyən uşaq zaman keçdikcə öz ailəsi ilə digər ailələri müqayisə edə bilib, buna

uyğun olaraq mövqeyini dəqiqləşdirərək öz ailəsinin qayğısına qaldığı kimi, bir fərdin də xalqa münasibətdə mövqeyi, məsləki dəqiq olmalıdır. Əgər bir toplumda millətin fərdlərinin, xüsusilə də qabaqcıl insanların ümummilli məsələlərdə mövqeləri dəqiq deyilsə, tərəddüd içində həyatlarını yaşayırlarsa, o zaman həmin toplumun gələcəyi ola bilməz. O, “Halımız” məqaləsində yazırdı: “Ənvai-əksam işlərimizə diqqət yetirdikdə bu işlərdə zahir olan halətlərimizi nəzərə aldıqda, insanda belə bir etiqad hasil olur ki, biz hələ öz-özümüz, öz mövcudiyətimizi və öz mövqeyimizi dürüst anlamamışıq. Biz nəyik, nə haldayıq, hansı mövqeyi işğal etməkdəyik – bunlar hamısı bizim üçün hələ qaranlıqdır. Hər ağızdan eşidilən “millətimiz cahildir, bacarıqsızdır, müsəlmandan bir şey çıxmaz” kimi sözlərin ağız sahiblərini bir yerə yığsaq, elə bir əksəriyyət hasil olar ki, gəndən baxan o əksəriyyətin belə “ahu-zarına” istinadən camaatımızı bədbinlər cərgəsindən sayar” (9).

Hacıbəyliyə görə, cəmiyyətin içində başqa bir çoxluq isə var ki, heç də halımızdan bədbin deyil, əksinə, xeyli dərəcədə nikbindirlər, gələcəkdən heç də qorxmurlar, çünki gələcəyin xoş keçəcəyini və məramımızca olacağını yəqin bilirlər: “Fəqət əsl mətləb burasıdır ki, bizlər nə bədbinlərdən, nə də nikbinlərdən. Zətən biz bədbinlik və nikbinlik nə olduğunu da bilmirik. Bir hissəmizin də halımızdan şikayət etməsi bədbinlik əlaməti deyildir. Bəlkə, boş-boşuna vayıldamaqdır. Uşaq ağlamağıdır. Digər hissəmizin də nikbinə davranması qeydsizlik və yaxud qəflət əlamətidir” (9).

O, “Öz halımızdan” (1910-cu il, aprel) adlı məqaləsində də əsas diqqəti Qafqaz türklərinin bir millət olaraq bütünləşməsi, tərəqqisi və yeniləşməsi məsələsinə yönəlmişdir. Bütün bunlar üçün də millətin fərdlərinin millətin və insanlığın birliyi, diriliyi naminə bir-birilərinə arxa durmalarını vacib hesab edən Hacıbəyliyə görə, Avropa xalqları məhz son əsrlərdə (əvvəllər Avropa xalqları da indiki Şərqi xalqlarının yaşadığı vəziyyətdə olublar) buna əməl etmələri sayəsində bugünkü tərəqqiyə nail olublar; xüsusilə də millət və insaniyyət üçün çalışan mütəfəkkirlərə sahib çıxmaqla tərəqqi əldə ediblər. O yazırdı: “Lakin bizlərdə millətin tərəqqi və təcəddününə böyük bir ehtiyacı olan bu zamanda, bu cürə tərəqqi və təcəddün mənbəyi olan şəxslərə heç bir qədr və qiymət qoyanlar yoxdur. Onlara vüsət verən, qabaqlarına tez bir meydan açan adamlar yoxdur, əksinə, istedad sahiblərinin başından vururlar, həvəsdən salırlar, incidirlər, haqqında bir çox narəva və nəgüvərə işlər görürlər. Odur ki, hər bir istedad sahibi də bilmərrə sövq və həvəsdən düşüb, adi adamlar cərgəsinə girib də kəsbi-ruzi dalınca gedərlər...” (10).

O yazırdı ki, hazırda maarif və tərəqqi üçün təşkil edilmiş cəmiyyətlərdən heç biri də bu cür mühüm məsələyə diqqət yetirməmişdir: “Həqiqətən, millət bir bağ yeridir, qabil və müstəid adamlar isə o bağın meyvəli ağacları və ətirli gülləri mənziləsindədir. Məsələn, ənvai elmlərə və fənlərə dara olanlar meyvəli ağaclar mənziləsindədir. Sənayeyi-nəfisə sahibləri isə ətirli güllər yerindədir. Ləziz meyvələr insanın bədəninə, müəttər güllər də insanın ruhuna ləzzət verən kimi, elm və fənn sahibləri əhalinin ağılı, sənayeyi-nəfisə sahibləri də camaatın ruhunu tərbiyə edirlər... Bəli, hər halda yaxşı bağbanı ola biləcək bir cəmiyyətə böyük ehtiyacımız vardır” (10).

Hacıbəyli hesab edirdi ki, bir zamanlar cəhəlat içində yaşayan Avropa xalqları sonralar məhz istedadlı, dahi insanların sayəsində qaranlıqdan işığa çıxmış, milli təşkilatlar yaratmış və bir zamanlar qul ikən indi ağa olmuş, üstəlik əksər Şərqi xalqları üzərində də ağalıq etməkdədir. Ona görə Şərqi xalqları, o cümlədən müsəlman xalqları da tərəqqi və yeniləşmə yolunu tutmalı, artıq istedadlı insanlarına və onların yaratdıqları cəmiyyətlərə sahib çıxmalıdırlar. Bu cür istedadlı insanların Qafqaz müsəlmanlarının oxumuşlar, ya da oxumamışlar arasında da olduğunu deyən Hacıbəyliyə görə, əgər onlara şərait yaradılsa, millət və insaniyyət naminə çox iş görürlər: “Mən öz içimizdən bir çox savadsız və elmsiz adamlara təsadüf etmişəm ki, bir də görürsən, özündən cürbəcür şeylər icad edir. Yaxud ən ali və filosofanə məsələlər həllinə məşğul olur. Yaxud iti və müəssir bir dil danışmaq qabiliyyəti var. Mən bu cür adamları gördükdə, həm onların özlərinə və həm də öz millətimizə və hələ ümuminsaniyyətə də yazığım və heyfim gəlir... Hələ onlar kənardadır, oxumuşlarımız içində də cürbəcür elm, fənn və sənətdə bir çox müstəid və qabil adamlarımız vardır. Amma nə etməli ki, onlar üçün şərait, məişət o qədər namüsaid və o qədər müşküldür ki, asudə nəfəs almağa belə imkanları yoxdur” (10).

1910-cu illərdə, xüsusilə də I Dünya müharibəsinin ilk illərində Hacıbəyli əvvəllər olduğundan daha çox, müasir ruhlu milli-demokratik bir siyasi təşkilatın yaranmasının zəruriliyindən, milli təcükürlü insanlara sahib çıxmağın vacibliyindən bəhs etmişdi. O, “Yeni İqbal” qəzetində yazdığı “Nəyimizin vaxtıdır?” məqaləsində də göstərirdi ki, indiyə qədər var olan ümummüsəlman təşkilatlarının

gözə görünən və işə yararlı nəticələri olmasa da, mənəvi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan yeni istər ümum Rusiya müsəlmanları, istərsə də xüsusi Qafqaz müsəlmanları təşkilatının yaranması zəruriliyini vurğulayan Üzeyir bəy yazırdı ki, artıq ümumi və təkrarçı sözlərdən işə keçməyin vaxtıdır: “...Bu milli ehtiyaclarımızın və milli məsələlərimizin bundan belə quru danışmaq deyil, bəlkə felən rəf və dəfini və həllini təmin edə biləcək yollar xüsusunda danışib və ictimai qurmağımız daha münasib deyilmi? Və bundan sonra məhz bu yolların aranılmasının vaxtı deyilmi? Qəzetə vasitəsilə danışmaq yenə danışılmağında qalır. İctimai qurmaq yenə qurulmasında qalır. Ancaq “tema” dəyişilir. Yeni qəzetə və ictimai söhbətinin zəmin və mövzusu daha milli ehtiyaclarımız və məsələmiz olmayıb, bəlkə, bu ehtiyac və məsələmizin keçirilmək və həsulə gətirilmək yolları söhbətinə dəyişir. Bu gün o söhbətin ibtidası zənnimcə: 1) biz 30 milyonluq Rusiya müsəlmanlarının bu böyük məmləkətdəki öz hal və mövqeyimizdən və 2) siyasi firqələr cərgəsində tutmuş olduğumuz məqamdan başlanmalıdır” (5, s.73-74).

Hacıbəyli yazırdı ki, Rusiya millətləri arasında sayına görə (30 milyon) ikinci olmasına baxmayaraq, türklər arasında milli birlik yoxdur. Əgər bəzilərimizdə milli-ictimai işlərlə bağlı bir həvəs əlaməti görsənirsə, bu həvəs də tez yatıb yenə biganəlik zülməti içində yox olur. Müsəlmanlar yalnız şəxsi mənafeyi ilə bağlı olduqda bu cür milli və ictimai işlərə maraq göstərirlər. O yazırdı: “Hərəmətimizin fikri başqa, hərəmətimizin amal və arzusu varsa başqa, tərz-i hərəkətimiz başqa-başqa. Bu səbəbdəndir ki, ümumi cəmaət və dövlət işlərindəki əməllərimiz dəxi pərişanlıq üzündən calibi-diqqət degildir. İçimizdəki pərişanlıq bir dərəcəyə çatıbdır ki, hətta əlimizdə olan hüquq və ixtiyaratdan dəxi layiqilə istifadə etməgə həvəsimiz olmayıb, bu üzəndən hətta bəzi vaxt elə də olur ki, o hüquq və ixtiyaratdan mənfəət almaz əvəzində özümüzə zərər də vururuq. Və bu da bizi heç də acındırmayır da! Çünki ruhsuz, həvəssiz, laqeyd, Avropa təbirilə “apatiçni” olmuşuq. İctimai və siyasi işlərə qarşı göstərməkdə olduğumuz bu “apatiya” və qeydsizlik bizim hər bir sinfimizdə mövcuddur. Xas, avam, oxumuş, oxumamış, ümumiyyətlə, hamısı bu “apatiya” dərdinə mübtəladır. Doğrudur, bəzi vaxt olur ki, qaranlıq içində bir balaca işıq zühuru görünən kimi bizim içimizdə dəxi milli və ictimai işlərə qarşı bəzilərimizdə bir həvəs əlaməti görünür. Zühur edib tez də sönən kimi, bizim bu həvəsimiz dəxi tez yatıb yenə qeydsizlik zülməti içində yox olur” (5, s.74-75).

Onun fikrincə, 1905-ci il 1-ci Rusiya inqilabının verdiyi azadlıqlar sayəsində milli qəzetlər, milli məktəblər, maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri təşəkkül tapmışdı ki, indiyə qədər bundan daha çox faydalanmaq olardı. Ancaq ötən on il ərzində bütün bunlardan faydalanmaq əvəzinə, müsəlman ziyalılar arasında əlaqə kəsilmək həddinə çatmış, bunun nəticəsində də “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin” və başqa bu kimi milli qəzet-jurnallar bağlanmış, “Səadət”, “Nur” və başqa milli məktəblərin, eyni zamanda mədəni-maarif cəmiyyətlərinin (“Nicat” və b.) fəaliyyəti zəifləmişdi. O yazırdı: “Əvvəllərdə həvəs ilə işə girişmiş olan başbilən ziyalı və intelliqlərimiz nədənsə yavaş-yavaş camaat işlərindən çəkilməyə və boyun qaçıрмаğa başladılar. Milli qəzetə ilə müsəlman intelliqləri arasında əvvəlcə bağlanmış olan əlaqə get-gedə azalıb axırda lap kəsilmişdir. Bu gün müsəlman ziyalıları ilə müsəlman mətbuatı arasında heç bir əlaqə yoxdur. Müsəlman intelliqlərinin oxuduqları qəzetələr rus qəzetələridir” (5, s.78).

Hacıbəyli yazırdı ki, halbuki müsəlmanca bisavad olan intelliqlərdə savad olmasa da, milli şövq və həvəs olsa, millət qeydinə qalmaq, millətini mütərəqqi və mütəməddin bir hala salmaq arzusu olsa, həməndə bu tərəqqi və təməddün nişanəsi olan milli mətbuatda iştiraka özünü məcbur bilər, müsəlmanca bisavad olmağı da bu yolda ona əngəl olmaz: “İntelliqlərimizin sair bəhanələri də heç tənqidə də layiq olmayıb, yenə milli “apatiya” və milli ruhsuzluq üzündən əmələ gəlmiş haldır. “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin” kimi cəridələrimizin əlimizdən getməyinin təqsiri hamıdan artıq intelliqlərimizin boynundadır, bu halda isə əlimizdə olan qəzetələrin halı belədir ki, oxucularımız az olan kimi qəzetədə işləyənlərimiz dəxi bir o qədər azdır” (5, s.79).

Üzeyir bəyə görə, ötən 10 il ərzində (1905-1915) Dövlət Dumasında Qafqaz müsəlmanlarının siyasi sima kimi tanınmamaları təsadüfi deyildir. Çünki Dumada olan kadetlər, nasionalistlər, oktyabrıstlar, sosial-demokratlar müsəlman fraksiyasının hansı siyasi firqəyə bənzədiyini və ya xüsusi siyasi sifətinin olmasını müəyyən edə bilməyiblər.

Nəticə

Beləliklə, Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycan Türk fəlsəfi fikri tarixində mühüm yeri və rolu olduğu danılmazdır. Doğrudur, o, daha çox sosial fəlsəfəyə və ictimai-siyasi məsələlərə öz münasibətini bildirmiş, şərhlər vermişdir. Xüsusilə də, Hacıbəylinin türkçülük və islamçılıqla bağlı irəli sürdüyü mülahizələr diqqəti cəlb edir. O, Azərbaycan türklərinin milli oyanışında türkçülüğün yerini çox doğru görmüş və lazımı izahlar vermişdir. Bizcə, onun türkçülük və islamçılıqla bağlı baxışları daha çox obyektiv xarakter daşımış, yəni nə həddən artıq ifratlaşdırma, nə də idellaşdırma olmuşdur.

Onun türkçülük, Azərbaycan türkçülüğünü məsələsində tutduğu mövqə Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal ediləndən sonra da mahiyyət etibarilə əsasən dəyişməz olaraq qalmış, sadəcə, 27 aprel işğalından sonra türkçülük və islamçılıq ideyalarında bir qədər ehtiyatlı hərəkət etməyə məcbur olmuşdur. Hacıbəylinin xüsusilə bu dövrdə Azərbaycan türk musiqisinin inkişafında yeri və rolu da danılmazdır. O, bu dövrdə yazdığı əsərlərində, xüsusilə Müslüm Maqomayevlə birgə ərsəyə gətirdikləri “Azərbaycan türk el nəğmələri” əsərində milli mədəniyyətimizi ifadə etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanov Mirabbas. Üzeyir Hacıbəyov (gənclik illəri). Bakı, “Gənclik”, 1977
2. Ələkbərli Faiq. Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020
3. Hacıbəyli Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
4. Hacıbəyli Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
5. Hacıbəyli Üzeyir. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və redaktə edilmiş əsərləri. Bakı, “Elm”, 2010
6. Hacıbəyli Üzeyir. Dövlət Dumasının qurulması // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007
7. Hacıbəyli Üzeyir. “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsnü-təvəccöhi”. “Həyat” qəzeti, 1905 – 10 sentyabr, №62
8. Hacıbəyli Üzeyir. “Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq”. “İrşad” qəzeti, 1906-cı il 9 mart, №64
9. Hacıbəyli Üzeyir. “Halımız”. “Həqiqət” qəzeti, 1910-cu il 3 mart, №50
10. Hacıbəyli Üzeyir. “Öz halımızdan”. “Həqiqət” qəzeti, 1910-cu il 14 aprel, №82
11. Hacıbəyli Üzeyir. “Rəhbərlərimiz”. “Həqiqət” qəzeti, 1910- 18 yanvar, №13
12. Hacıbəyli Üzeyir bəy. “Bir yaş”, “Azərbaycan” qəz., 1919-cu il, 28 may, №190
13. Hacıyeva A.Ə. Xalqın musiqi dühası və ruhunun əbədi mənbəyi: Üzeyir Hacıbəyovun muğam hermenevtikası// “Elmi əsərlər” jur., 2012, №1 (18)
14. Köçərli F.Q. Üzeyir Hacıbəyovun ictimai-siyasi görüşləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965
15. Məmmədli Qulam. Üzeyir Hacıbəyov. 1885-1948. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi. Bakı, “Yazıçı”, 1984
16. Səfərova Zemfira. Üzeyir Hacıbəyov. Bakı, “Yazıçı”, 1985
17. Üzeyir Hacıbəyli. Ömür salnaməsi. 1885-1948. Bibliografya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov